

ЧЕРНІГІВСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ АРХІТЕКТУРНО- ІСТОРИЧНОМУ ЗАПОВІДНИКУ — 30 РОКІВ

Олена Романова

●

ЮВІЛЕЙНІ ЗАМІТКИ

Чернігівський державний архітектурно-історичний заповідник було засновано на правах філіалу Київського державного архітектурно-історичного заповідника «Софіївський музей» Держбуду України згідно з постановами Ради Міністрів УРСР № 125 від 20 лютого 1967 р. і виконкому Чернігівської обласної Ради депутатів трудящих № 598 від 7 вересня 1967 р.¹ Згодом, на основі Постанови Ради Міністрів УРСР № 344 від 22 червня 1978 р. і рішення виконкому Чернігівської обласної Ради народних депутатів № 308 від 17 червня 1978 р., він одержав статус самостійного архітектурно-історичного заповідника.² Практична діяльність була розпочата 3 липня 1967 р. Створення заповідника саме тут було не випадковим, бо Чернігів — це місто багатомістової історії і культури, місто, яке ще в 1946 р. було віднесено до списку історичних міст України, місто, де збереглися численні пам'ятки архітектури і печеробудівництва. Під час Великої Вітчизняної війни деякі з них були зруйновані, деякі — пошкоджені. У повоєнні роки їх законсервовано, досліджено, відреставровано. З метою охорони, збереження, ремонту, реставрації, подальшого і більш глибокого дослідження і популяризації цих пам'яток і прилеглих до них територій зон охорони і створено заповідник.

Важливі і складні завдання, які були поставлені перед заповідником, вимагали великих зусиль, коштів, наполегливості від працівників-спеціалістів, зацікавлених, захоплених цією справою і добре підготовлених.

Минуло три десятиріччя. Багато і небагато одночасно. Що зроблено, які підсумки, що являє собою заповідник сьогодні, які його перспективи на майбутнє в складних умовах реформування нашого життя?

Аналізуючи здійснене, можна говорити про великий обсяг різнопланових робіт, виконаних за цей час.

Охорона і забезпечення збереження пам'яток архітектури і прилеглих до них територій охоронних зон — найголовніше завдання за-

повідника. У цій роботі багато напрямків: облік, охорона, нагляд за технічним станом конструкцій, ремонт і реставрація споруд і монументального живопису тощо.

На початку діяльності до складу заповідника було включено і взято на облік одинадцять пам'яток архітектури.

Згодом їх кількість збільшувалася. Деякий час (1979—1990 рр.) на обліку були і архітектурні пам'ятки Новгород-Сіверського, де був філіал ЧДАІЗу. З часом у складі заповідника було взято на державний облік тридцять чотири пам'ятки архітектури за трьома комплексами: десять на території Дитинця-Валу та біля неї, а саме Спасо-Преображенський і Борисоглібський собори, П'ятницька та Катерининська церкви, трапезна Борисоглібського монастиря (Колегіум), будинки полкової канцелярії, архієпископа і генерал-губернатора, ризниця-хрещальня та меморіальна альтанка; десять (10) — в комплексі Єлецького монастиря і чотирнадцять у Троїцько-Іллінському монастирському комплексі з Антонієвими печерами.³

Визначено і взято на облік території охоронних зон цих комплексів, площа яких складає 62,0 га.⁴

Але визначення і взяття на облік пам'яток і зон є лише частиною роботи з охорони і збереження. До цієї ділянки роботи належать також графічна і фотографічна фіксація, паспортизація споруд і зон, постійна і копітка щоденна робота з нагляду за ними, а також фіксація, аналіз і регулювання стану температурно-вологісного режиму в них, робота з нагляду за технічним станом конструкцій споруд, виявлення тріщин, встановлення контрольних «маяків» і постійний нагляд за ними, влаштування охоронної і охоронно-протипожежної сигналізації тощо. А головне — періодичні ремонтно-реставраційні роботи і утримання пам'яток у належному і охайному стані.

За період 1967—1991 рр. на ремонт і реставрацію пам'яток архітектури, печеробудівництва та монументального розпису було витрачено державою в особі заповідника 3 млн. 310 тисяч карбованців в цінах до 1991 р.⁵

Відреставровано пам'ятки на території Дитинця, П'ятницьку та Катерининську церкви, виконано значні роботи з реставрації Троїцько-Іллінського монастирського комплексу і Антонієвих печер (ремонт дахів, укріплення фундаментів, стін, ін'єктування тріщин, отинькування і побілення фасадів, відновлення первісного вигляду Троїцького собору. Укріплено і тоновано фрагменти фрескового розпису Спаського і Успенського соборів, відреставровано частину олійного розпису Спаського і Троїцького соборів.

Позолочено куполи 2-х соборів, 2-х церков і 2-х дзвіниць.

У більшості споруд проведено електроосвітлення і центральне опалення. Здійснено благоустрій територій, вимощено доріжки, побудовано гранітні сходи до Іллінської церкви. Обстежено і розчищено завали Антонієвих печер, встановлено вхідні металеві двері і ґрати на ділянках, не призначених для відвідування, реставровано керамінчу підлогу в підземних церквах св. Антонія, св. Феодосія і каплиці, влаштовано виходи на поверхню з нижнього ярусу печер і аварійний, з верхнього через нижній, розчищено і укріплено печерний земляний храм давньоруського періоду.

Ремонтно-реставраційні роботи були продовжені і релігійними громадами після передачі їм в користування деяких пам'яток, а саме, в 1988 р. — Троїцького монастирського комплексу, в 1990 р. — Спаського собору, в 1992 р. — Єлецького монастирського комплексу, в 1993 р. — П'ятницької церкви.

З погіршенням економічного стану в Україні і припиненням асигнування державних коштів з кінця 90-х років ремонтно-реставраційні роботи зведені до мінімуму. Дещо виконується за допомогою спонсорів, дещо власними силами заповідника. Але сподіваємося, що складнощі ці тимчасові і робота з охорони і збереження пам'яток буде відновлена належним чином. Виконанням цих робіт керує відділ архітектурно-технічного нагляду за утриманням, використанням та реставрацією пам'яток архітектури.

Іншою важливою ділянкою роботи заповідника є наукові дослідження. Вони також ведуться у кількох напрямках, а саме:

- архітектурно-археологічні дослідження пам'яток архітектури і печеробудівництва;

- археологічні дослідження на території охоронних зон при проведенні тих чи інших земляних робіт;

- дослідження пам'яток монументального мистецтва;

- наукова паспортизація пам'яток архітектури і монументального мистецтва;

- науково-пошукові експедиції з метою виявлення і збирання музейних цінностей, їх оцінка, облік та науковий опис, формування фондів колекцій та забезпечення їх збереження;

- пошук і виявлення архівних та літературних джерел і дослідження за темами з історії пам'яток і охоронних зон, з питань комплектування, складу і змісту фондів колекцій, краєзнавства та музеєзнавства;

- участь в наукових і науково-практичних конференціях і семінарах;

- публікація наукових повідомлень;

- побудова музейних експозицій і виставок.

Наукові дослідження були розпочаті з перших місяців діяльності заповідника і згодом здійснювалися за перспективними планами, розробленими в 1976, 1984, 1995 роках. За 30 років виконано певний обсяг робіт, одержані певні результати. Подаємо основні (головні) підсумки.

В напрямку архітектурно-археологічних досліджень деяких пам'яток:

Спаський собор (XI ст.) — виконано обміри споруди усередині і зовні, виявлено контури західного притвору XI—XVIII ст., фрагменти фрескового розпису, біломармурові колони XI ст., графіті на західній стіні; виконана їх графічна фіксація; відкрито монументальний розпис XIX ст.; досліджено стіни і рівні підлоги різних періодів, виконані зондажі стін з орнаментальним муруванням;

Борисоглібський собор (XII ст.) — підтверджено відсутність розпису, виявлено розвалини кладок галереї XII ст. та поховання в цегельному саркофазі;

Комплекс споруд Єлецького монастиря (XII—XVIII ст.) — виконано зондування північно-західної частини Успенського собору (XII ст.), визначено стан його конструкцій, виявлено фрагменти фрескового розпису в раніше невідомих місцях, знайдено склеп XVII ст., виявлено на північному фасаді графіті і виконана їх фіксація; здійснено графічну фіксацію південно-західних келій і обміри руїн і підземних приміщень монастирської трапезної;

П'ятницька церква (XII — поч. XIII ст.) — уточнено рівень давньої підлоги і виявлено залишки фрескового розпису XII — поч. XIII ст., виконано ескіз реконструкції прибудов XVII—XIX ст.;

Іллінська церква (к. XI — поч. XII ст.) — виявлено фрагменти фрескового розпису, визначено рівень давньої підлоги і контури притворів;

Антонієві печери та підземні споруди (XI—XVIII ст.) — виконано обміри, проаналізовано розташування галерей, здійснено графічну і фотографічну фіксацію підземних споруд, розкрито і звільнено від землі приміщення кимітірія;

Троїцький собор (XVII) — виявлено раніше невідомі конструктивні і архітектурні деталі, виконано обміри підлоги і підземних камер;

Трапезна Борисоглібського монастиря (Колегіум) (XVII—XVIII ст.) — виявлено залишки давніх будівель, які існували на місці споруди, і залишки дубових зв'язок, досліджено ґрунт.

У напрямку археологічних досліджень на території охоронних зон при проведенні земляних робіт визначено рівень залягання материка і топографію території охоронних зон Спаського собору, П'ятницької церкви, Єлецького монастирського комплексу; місце розташування рову на межі дитинця і окольного граду; абрис обводного рову кургана «Безіменний»;

виявлено залишки житла давньоруського періоду і деяких споруд Борисоглібського та Іллінського монастирів, залишки плінфопалювальної печі, наявність Ново-Антонієвих печер, напівзасипаних приміщень XVII—XVIII ст. на території дитинця; знайдено і передано до фондів колекцій пам'ятки матеріальної культури: фрагменти будівельних деталей, конструкцій, фрескового розпису, кераміки, скла, ювелірних виробів тощо.

Археологічні дослідження здійснювалися за допомогою членів спелео-археологічної секції Чернігівської міської організації Товариства охорони пам'яток історії і культури і студентів Чернігівського педагогічного інституту.

При дослідженні пам'яток монументального мистецтва взято на облік, графічно зафіксовано, виконано науковий опис і аналіз сюжетів фрескового розпису XI—XII ст. Спаського і Успенського соборів, а також композицій олійного розпису XVIII—XIX ст. Спаського і Троїцького соборів.

В напрямку пошукової роботи здійснено 23 експедиції по Чернігову і населених пунктах Чернігівської області; виявлено і прийнято до фондів заповідника предмети декоративно-прикладного мистецтва, побуту, стародруки, пам'ятки живопису, художні вироби з металу, будівельні деталі, зразки архітектурного дерев'яного різьблення тощо.

За роки існування ЧДАІЗу зібрано і зкомплектовано значні фондові колекції: на 1 січня 1997 р. загальна кількість музейних предметів складає понад 70 тис. одиниць збереження.

Фондові зібрання розподілено за трьома групами: основний фонд кількістю 61 381 од. зб.; науково-допоміжний кількістю 10 708 од. зб. і тимчасового зберігання кількістю 6 287 од. зб.

Музейні цінності основного фонду систематизовані за 23 інвентарними групами, кожна з яких має свою інвентарну книгу і свій шифр. Дев'ять груп складають археологічні знахідки за пам'ятками архітектури і зонами охорони (49 152), три групи — фотодокументи за негативами і позитивами (7321), дві групи — етнографічні матеріали (236), дві групи — архітектурно-будівельні деталі (630) і сім груп складають вишивка і тканини — (486), стародруки (31), пам'ятки мистецтва (777), архітектурна графіка (790), документи (1540), художні вироби з металу (199), нумізматики (117).

Всі музейні цінності взято на облік, здійснено генеральний переоблік (звірку наявності) облікових документів і всіх музейних предметів. Музейні цінності більшості інвентарних груп мають науковий опис, тобто зааспартизовані. Не закінчена ця робота з колекціями археологічних знахідок.

У напрямку дослідження з історії пам'яток архітектури і охоронних зон ЧДАІЗ, його фондів колекцій, краєзнавства і музеєзнавства вивчалися теми: роль і місце Чернігова в історії України; архітектурні і археологічні пам'ятки Чернігова; топографія охоронних зон ЧДАІЗ, давньоруські монастирі Чернігова, храмові і монастирські некрополі Чернігова, іконостаси чернігівських храмів, стінопис, дерев'яне різьблення та пластика в пам'ятках архітектури ЧДАІЗ, історія Чернігівського Колегіума, цегельне виробництво Чернігівщини ХІХ—ХХ ст., історіографія архітектурно-археологічних досліджень пам'яток ЧДАІЗ, архітектурне дерев'яне різьблення в будівлях Чернігова, Чернігівські чудотворні ікони: історія їх створення, сюжети, іконографія та значення тощо.

За темами досліджень здійснювався і продовжується пошук і вивчення архівних та літературних джерел, а на основі зібраного матеріалу — підготовка довідок, повідомлень, доповідей, наукових та популярних публікацій.

Зібраний матеріал використано також при підготовці методичних, розробок і контрольних текстів 26 тематичних екскурсій (16 по музеях, 10 по зонах), 37 музейних тем, 10 тематико-експозиційних і структурних планів виставок, 2-х каталогів, 10 буклетів.

Науковці заповідника взяли участь в роботі 36 всесоюзних, міжнародних, республіканських та обласних наукових і науково-практичних конференцій та семінарів. В опублікованих матеріалах цих конференцій є повідомлення, тези доповідей і повідомлень співробітників ЧДАІЗ.

Важливою проблемою для держави і для ЧДАІЗ є оптимальне використання пам'яток архітектури та охоронних зон. З 34 пам'яток, які входять до складу заповідника, дві використовуються під сховища музейних цінностей і архівних документів (будинки полкової канцелярії і архієпископа); сім — музеєфіковано (Борисоглібський собор і трапезна Борисоглібського монастиря (Колегіум), Катерининська та Іллінська церкви, Антонієві печери та дзвіниця біля них, будинок генерал-губернатора); три діють одночасно як храми для моління і як музеї, знаходячись у спільному користуванні релігійних громад і заповідника (Спаський і Троїцький собори, П'ятницька церква). У спільному користуванні знаходяться також дзвіниця Троїцького монастирського комплексу, усипальниця Я. К. Лизогуба в Єлецькому монастирі і меморіальна альтанка біля Спаського і Борисоглібського соборів.

Останні дев'ятнадцять використовуються Чернігівським єпархіальним управлінням, духовним училищем регентів-псаломщиків і Єлецьким жіночим монастирем.

Безпосередньо під музеї заповідника використовуються Борисоглібський собор з 1972 р., трапезна Борисоглібського монастиря (Колегіум) з 1978 р., Іллінська церква та Антонієві печери з 1968 р. В них створено постійно діючі експозиції за 10 темами: «Борисоглібський собор — пам'ятка архітектури ХІІ ст.», «Фрески чернігівських храмів», «Художні вироби з металу», «Професійне іконописне мистецтво ХVІІІ ст.», «Іконопис старообрядців», «Народна ікона ХІХ ст.», «Ікони Богородиці», «Чернігівський колегіум: його історія і значення», «Іллінська церква — пам'ятка давньоруської архітектури», «Антонієві печери — пам'ятка іс-

торії та підземної архітектури XI—XVIII ст.», «Чернігів і чернігівці 100 років тому».

За 30 років побудовано понад 10 музейних експозицій, експонувалося більше 60 тимчасових виставок. Декілька разів виставлялися твори художника Д. Б. Могучова, було розміщено виставки народних українських рушників, килимів, інших витворів декоративно-прикладного мистецтва, цікавою була виставка «Давньоруські міста — сучасники «Слова о полку Ігоревім». Відновленню і реставрації пам'яток архітектури ЧДАІЗ присвячена пересувна фотовиставка «Відроджені шедеври».

Використовуються архітектурні пам'ятки і під концертні зали. У свій час концерти старовинної духовної музики відбувалися в Спаському і Борисоглібському соборах. З 1993 р. Борисоглібський собор є Будинком хорової спадщини.

Слід сказати і про використання територій охоронних зон, а площа їх чимала — 62,0 га. В основному це зелені зони для тривалого чи короткочасного відпочинку чернігівців: парки на Валі і Болдиній горі, сквер ім. Б. Хмельницького, де знаходиться П'ятницька церква, бульвар на Алеї героїв-земляків, зелені газони, зелені куточки і фруктові сади в монастирських комплексах.

Використання пам'яток архітектури і їх охоронних зон тісно пов'язано з популяризаторською і культурно-освітньою діяльністю заповідника і безпосередньо з екскурсійною роботою. У попередні роки переважали екскурсії по музеях і виставках, в останні — (1993—1997) більшу увагу приділено розробці, освоєнню і проведенню тематичних екскурсій по охоронних зонах, тобто по пам'ятних місцях Чернігова. Вони користуються популярністю.

За роки існування заповідника його науковцями проведено 91 475 екскурсій.

Треба відзначити і те, що у минулі роки музеї і виставки заповідника відвідувало за рік десь близько 0,5 млн. осіб. Зараз менше. Погіршення економічного стану в державах, які раніше були республіками СРСР, і в самій Україні, майже повністю припинило потік туристів. Але, з іншого боку, збільшилася кількість паломників і місцевого населення, яке виявляє інтерес до релігії і відвідує храми. Тому загальна кількість відвідувачів до діючих храмів і музеїв ЧДАІЗ сягає до 400 тис. осіб за рік.

Посиленню інтересу до пам'яток архітектури, музеїв, виставок сприяє висвітлення їх значення і діяльності заповідника у пресі, на радіо і телебаченні, а також лекційна робота, особливо серед підростаючого покоління. Співробітниками заповідника прочитано більше 3-х тисяч лекцій, надано відвідувачам понад 20 тис. консультацій.

Говорячи про заповідник, неможливо не сказати про тих, хто тут працював і працює зараз. У далекому 1967 р. до заповідника прийшло 5 співробітників. Вони були першими, вони розпочинали, вони навчалися у фахівців «Софійського музею». З роками працюючих збільшилося. Приходили і працювали фахівці з вищою освітою різного профілю. Працювали сумлінно, захоплено, з натхненням, вносячи в загальний доробок свої знання і досвід. Назвати всіх немає можливості, згадаємо лише деяких.

Це — архітектори А. А. Карнабед, М. І. Каленський, Г. Л. Мищенко, С. В. Васянович, І. І. Солодаренко; інженери-будівельники Т. І. Голінська, Г. Х. Крапівін, С. І. Казначеева; мистецтвознавці А. К. Адруг, Л. М. Ревякіна, І. М. Болгарова, Л. А. Фесенко, Т. В. Омельченко; художники-реставратори Р. М. Боголюб, В. О. Дорошенко, В. І. Поліщук; експозиціонери, художники-оформлювачі С. Ф. Надеїн, Ю. Ю. Си-

доров, Д. Г. Скляр; історики: О. Г. Лантух, Т. Л. Рутковська, Є. А. Рубан, Ю. В. Ракова, Т. В. Бухаріна, О. О. Носенко, А. В. Доценко, В. Я. Руденко, О. І. Травкіна, Р. Б. Воробей, О. В. Левченко, О. Л. Степанова, Н. В. Ватаву, В. І. Тимошенко, А. Б. Гаркуша, О. Г. Беляя, І. М. Ігнатенко, Ю. Ю. Шевченко та ін., історики-архівісти В. А. Левченко, В. В. Алпатова, О. П. Романова; філологи Л. М. Заброта, К. П. Тіщенко, І. Г. Сидоренко, В. М. Денисенко та ін.

Багато років працювали доглядачами музейних залів, касирами, технічними працівниками О. М. Черкасова, Л. П. Бондаренко, О. А. Обмелюхіна, І. С. Костирко, О. П. Смагіна та ін.

Спрямовували діяльність колективу директори І. С. Шевченко, І. П. Собко, І. Т. Капран, Е. К. Сидельников, М. М. Голодна.

Плине час. Когось вже немає серед живих, хтось пішов на відпочинок і пенсію. На зміну старшому поколінню приходить молодь, переймає досвід, продовжує традиції. І продовжує жити і діяти заповідник.

За 30 років своєї діяльності він зробив значний внесок у справу зберігання та використання культурної спадщини. Тому не випадково зараз ЧДАІЗ — авторитетний і високопрофесійний центр пам'ятокознавства, комплекс історичного, архітектурного і природного середовища, це скарби музейних цінностей і пам'ять народу. Він широко відомий на Україні і далеко за її межами. ЧДАІЗ відзначає своє 30-річчя. Сподіваємося, що попереду у нього довге життя і плідна праця.

Джерела та література:

- 1 ДАЧО. — Ф. Р — 1533. — Сп. 1. Спр. 7. — Арк. 1, 5.
- 2 Там само. — Спр. 198. — Арк. 14.
- 3 ЧДАІЗ, поточний архів.
- 4 Там само.
- 5 ДАЧО. — Ф. Р—1533. Оп. 1. — Спр. 3, 7, 19, 29, 40, 51, 59, 65, 73, 84, 95, 104, 114, 168, 184, 198, 211, 226, 241 і поточний архів ЧДАІЗ.
- 10.10.97.

